

چیستی و الگوشناسی کتابشناسی‌های «مرکز دائرةالمعارف علوم عقلی اسلامی»

رضا امیری / پژوهشگر مرکز دائرةالمعارف علوم عقلی اسلامی و دانش‌آموخته سطح سه حوزه علمیة قم

Rezaamiri222@gmail.com

دریافت: ۱۴۰۰/۰۶/۱۵ - پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۱۹

چکیده

واژه «کتابشناسی» به سبب کارکردهای متعدد و شیوه سامان‌دهی آن در معانی گوناگون، چینی‌ها و ساختارهای متفاوتی به کار می‌رود. کتابشناسی یکی از مهم‌ترین شاخه‌های علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی است که در بستر زمان تطورات و تغییرات بسیاری، از ارائه گونه‌های متفاوت اطلاعات مکتوب تا انواع نرم‌افزارها و سایت‌های ملی و جهانی یافته است. کتابشناسی آمیزه‌ای است از علم و فن و محصول فرایند مطالعه، بررسی و تحقیق در شکل مادی و گاهی محتوایی کتاب‌هاست که با نظم خاصی برای ارائه اطلاعات چینی شده‌اند. کتابشناسی‌ها به لحاظ معیار، هدف، قلمرو جغرافیایی، دامنه موضوع، شمول و زمان، اقسامی دارند. هدف کتابشناسی «مرکز دائرةالمعارف علوم عقلی اسلامی» این است که تا حد ممکن شناخت داده‌های مکتوب در هریک از عرصه‌های علوم عقلی را برای پژوهشگران میسر گرداند. بدین‌روی، کتابشناسی‌ها به دو دسته «اجمالی» و «تفصیلی» تقسیم و هریک با توجه به زبان منبع، در دو گروه «فارسی - عربی» و «انگلیسی» ارائه شده‌اند. این کتابشناسی‌ها ترکیبی از انواع کتابشناسی‌های موجود هستند و ویژگی ارائه مطالب به صورت نمایه با ذکر صفحه در منبع اصلی، به همراه شاخه درختی علم در متن و ارائه کلیدواژه به همراه نمایه‌های هر مطلب در فهرست‌ها، ابتکاری نو و ابزاری راهگشا برای محققان این عرصه به‌شمار می‌رود.

کلیدواژه‌ها: کتابشناسی‌های مرکز دائرةالمعارف علوم عقلی اسلامی، اقسام کتابشناسی، کتابشناسی موضوعی، شاخه درختی علوم.

پیشینه

اگر واژه «کتابشناسی» را برای انواع فهرست‌ها به کار ببریم تاریخچه‌ای طولانی دارد و سابقه آن به فهرست‌های کتابخانه‌های مصر باستان، سومر، بابل، آشور، چین، هند و یونان بازمی‌گردد (صدیق بهزادی، ۱۳۶۵، ص ۲۷۳؛ فانی، ۱۳۵۲، ص ۷۵؛ استوکس، ۲۰۰۳، ص ۲۸۰).

نخستین کتابشناسی به غیر از فهرست کتابخانه‌ها در قرن دوم میلادی توسط جالینوس، پزشک یونانی، در دو جلد با نام کتاب *کتاب‌های من* نگاشته شده است. وی در این کتاب به معرفی کتاب‌های خود پرداخته است که نوعی کتابشناسی اختصاصی محسوب می‌شود (مرادی، ۱۳۷۶، ص ۳۵). گالین (Cpouole galien) نیز در همین قرن مشخصات کتاب‌ها و رساله‌های پزشکی موجود در آن عصر را نگاشته است (دانشی، ۱۳۶۵، ص ۱) تا کتابشناسی موضوعی را بنیان نهد.

«کتابشناسی» به معنای امروزی، نخستین بار در سال ۱۴۹۴ م به نام *فهرست آثار کلیسایی* (*Liber de Scriptoribus Ecclesiasticis*) انتشار یافت. اولین کتابشناسی جهان از نوع عمومی با نام *کتابشناسی جهانی* (*Bibliotheca universalis*) توسط کنراد گزرنر (conard Gesner) به سال ۱۵۴۵ منتشر شد که در آن فهرست پانزده هزار کتاب لاتینی، عربی و یونانی به ترتیب الفبایی نام نویسندگان جمع‌آوری شده است (افشار، ۱۳۴۲، ص ۹؛ برای پیشینه کتابشناسی در غرب و یونان باستان، رک: دادلی، ۱۹۵۷، ص ۶۷۴؛ داج، ۱۹۶۴، ص ۵۸۸).

کتابشناسی در اسلام و ایران

تدوین فهرست کتب و آثار عالمان از قرون چهارم و پنجم در کتاب‌های رجال، طبقات روات و احوال رواج داشته است. کتاب‌های *الفهرست ابن ندیم* (م ۳۸۵)؛ *الفهرست طوسی* و *الفهرست منتجب‌الدین* از مراجع مهم کتابشناسی دوران اسلامی به‌شمار می‌آیند (افشار، ۱۳۴۲، ص ۱؛ مرادی، ۱۳۷۶، ص ۴۷). در دوران بعد هم می‌توان به این آثار اشاره کرد: *نزهة الالباء فی طبقات الادباء*، نوشته ابن انباری (م ۵۷۷)؛ *معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعة و أسماء المصنفین قدیماً و حدیثاً*، نوشته ابن شهر آشوب (م ۵۸۸)؛ کتاب *فهرست الکتب و التألیف*؛ اثر ابوبکر محمد بن خلیفه اشیلی (م ۷۵۲)؛ *مفتاح السعادة و مصباح السیادة*، نوشته طاش کبری زاده (م ۹۶۸)؛ *کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون*، نوشته حاجی خلیفه (م ۱۰۶۷)؛ *هدیة العارفين*، اثر اسماعیل پاشا بغدادی (م ۱۳۳۹ ق) (مرادی، ۱۳۷۶، ص ۳۹؛ افشار، ۱۳۴۲، ص ۱۵؛ قاسم‌نژاد، ۱۳۷۶، ص ۱۱۳۵).

در دوران معاصر، پیشگام تدوین کتابشناسی نویسندگان شیعه، آقابرگ تهرانی (م ۱۳۸۹ ق) است که کتاب *الذریعة الی تصانیف الشیعة* را در ۲۶ جلد تدوین نمود که در آن قریب پنجاه هزار کتاب فارسی، عربی، ترکی، و اردو را معرفی کرده است. این کتاب به ترتیب الفبایی عنوان تنظیم شده و برای هر کتاب علاوه بر مشخصات کتابشناختی، یادداشت کوتاهی نیز به عربی تهیه شده است (قاسم‌نژاد، ۱۳۷۶، ص ۱۱۳۵؛ مرادی، ۱۳۷۶، ص ۴۰).

از دیگر کتابشناسی‌هایی که قبل از *التربیه* آثار و عالمان شیعی را معرفی کرده‌اند، می‌توان از این آثار نام برد: *کشف الحجب و الاستار عن احوال الکتب و الاسفار*، نوشته *اعجاز حسین کنتوری* (ت ۱۲۸۶) در معرفی ۳۴۱۴ کتاب شیعه؛ *مؤآة الکتب*، نوشته *ثقة الاسلام شهید تبریزی* (م ۱۳۳۳)؛ *کشف الاستار عن وجه الکتب و الاسفار*، از *سیداحمد حسینی خوانساری* (۱۳۵۹م) (برای آگاهی از کتابشناسی‌های شیعه، چینش، روش و نقد و بررسی آنها ر.ک: مختاری، ۱۳۷۶، ص ۱۹-۹۰؛ رحیمی، ۱۳۹۰، ص ۲۹۵-۳۳۵).

خانباها مشار (۱۳۷۹-۱۳۵۹ش) با تدوین فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، مهم‌ترین گام را در شناسایی کتاب‌های ایران برداشت. این کتابشناسی پنج جلدی مهم‌ترین منبع شناخت کتاب‌های چاپی فارسی به‌شمار می‌آید که در آن مشخصات ۱۴۰۰۰ کتاب براساس عنوان تنظیم گردیده است (مرادی، ۱۳۷۶، ص ۴۲؛ تسیحی، ۱۳۶۵، ص ۳۴). اما کتابشناسی موضوعی در ایران از پیشینه کمتری برخوردار است، هرچند در سال‌های اخیر توجه بیشتری به آن شده است (ر.ک. ماهیار، ۱۳۷۹، ص ۴۷-۵۷).

به نظر می‌رسد هنوز کتابشناسی جامع علوم عقلی اسلامی در ایران شکل نگرفته و منابع محدودی هم که موجود است، تنها به معرفی شناسنامه‌ای و گزارشی مختصر و یا مقاله‌وار از متن معدودی از منابع و در یک رشته خاص پرداخته‌اند؛ مانند: *فهرست کتب و مقالات فلسفی*، از *حسن افتخاریان*؛ *کتابشناسی منتخب فلاسفه اسلامی*، از *حسین بنی‌آدم*؛ *کتابنامه علم کلام*، از *سعید نفیسی*؛ *مآخذشناسی علوم عقلی* در سه جلد که نسبت به دیگر نمونه‌ها جامع‌تر است، اما دارای اشکالات ساختاری و گاهی محتوایی است. برای نمونه، تکرار عناوین در ذیل مؤلف، محقق و دیگر نقش‌ها، اشتباه در ارجاعات و برخی اشکالات دیگر که شایسته نقد است.

کتابشناسان غرب انگیزه‌های برای شناسایی علوم اسلامی به جهان ندارند؛ زیرا شناسایی فرهنگ، دانش و دین یک ملت و مذهب به جامعه با اهداف استعماری ناسازگار است. از سوی دیگر، پیروان مذاهب و ادیان معمولاً در معرفی مذاهب دیگر کوتاهی می‌کنند. از این رو، در *دائرةالمعارف اسلام* درباره امام صادق علیه السلام تنها هجده سطر ذکر شده و آن هم با اشتباه و جهت‌دهی خاص. همچنین نامی از برخی شخصیت‌های برجسته شیعه - مانند شیخ *طوسی* - برده نشده است. یا در *دائرةالمعارف فرید وجدی*، ذیل واژه «اسلام» یا «ایمان» چیزی نیامده، اما درباره «بابیه» مقاله‌ای قریب دوازده صفحه نگارش شده است. در همین اثر، مقاله «شیعه» در شش سطر نوشته شده، اما مقاله «قرامطه» در بیست و یک صفحه (مختاری، ۱۳۷۶، ص ۱۲ و ۱۳).

فلاطوری معتقد است: در ۲۵ سال اخیر، از بین هر صد مطلب که از سوی غربیان درباره اسلام نوشته شده تنها دو مطلب به غیر اهل سنت مربوط است، و از هر ۳۵۰ کتاب و مقاله یکی به شیعه دوازده امامی ارتباط دارد (ر.ک: ورنر، ۱۳۶۱، ص ۴۳۶). ذکر همین مختصر در باب ضرورت شناسایی و تدوین کتابشناسی دانشمندان اسلامی و به‌ویژه علوم عقلی اسلامی کافی است.

تعریف کتابشناسی

قریب پنج قرن قبل از میلاد، کراتینوس (Κρατίνος) کلمه «کتابشناسی» را به معنای «نویسنده» به کار برده است. از سال صد میلادی به بعد، شخصی به نام دیوسکوریدس (Πεδάσιος Διοσκουρίδης) نویسنده دانشنامه پنج جلدی طب گیاهی، کلمه «بیبلیوگرافیا» را که به معنای «نوشتن کتاب» است، معرفی کرد (مسرت، ۱۳۷۳، ص ۵؛ تسیحی، ۱۳۶۵، ص ۴۴؛ استوکس، ۲۰۰۳، ص ۲۸۰).

اصطلاح «کتابشناسی» از سده هفدهم تاکنون، دچار تغییراتی شده است؛ مثلاً فرهنگ (Fenning) که در سال ۱۷۶۱ انتشار یافته، «کتابشناس» را کسی معرفی کرده است که کتاب‌ها را می‌نویسد یا استنساخ می‌کند. در سال ۱۷۶۳ در فرانسه انتقال معنایی مهمی از واژه «کتابشناسی» صورت گرفت و آن نوشتن درباره کتاب‌ها بود (الهوش، ۱۳۸۳، ص ۵۱). در قرن ۱۹ میلادی دامنه معنایی آن گسترده‌تر شد و بر علم به احوال کتاب، تاریخ پیدایش و تحول آن، مراحل تولید فن مواد کتاب، شیوه‌های کتابسازی، تاریخ چاپ و کاغذ، صحافی، تذهیب و تجلید، آرایش و سایر جنبه‌های مادی کتاب اطلاق شد (صدیق بهزادی، ۱۳۶۵، ص ۲۶۹). واژه «Bibliography» در این معنای اخیر ابتدا در اروپا و سپس به زبان‌های دیگر برگردان و رایج شد. در دورانی نیز برخی سعی داشتند با جعل اصطلاحات دیگر «بیبلیوگرافی» را از کثرت استعمال در علم کتابداری خارج کنند، اما تلاش آنها به نتیجه نرسید و واژگان آنها تنها در زمان کوتاهی کاربرد داشت؛ مانند: «Bibliology» و «Book Lore» (الهوش، ۱۳۸۳، ص ۵۲؛ داج، ۱۹۶۴، ص ۵۸۸؛ دیکسون، ۱۹۶۷، ص ۳۰۴).

تمایز میان مفاهیم هر علم برای دقیق بودن تعریف لازم است. برای مثال، در تمایز مفهوم «کتاب‌نامه»، «فهرستنامه» و «نسخه‌شناسی» با «کتابشناسی»، در گذشته، «کتابشناسی» را مترادف با «فهرست» می‌دانستند، اما امروزه «فهرست» به سیاه‌های از نام و مشخصات مواد کتابی یا غیرکتابی مجموعه یک یا چند کتابخانه گفته می‌شود، درحالی‌که «کتابشناسی» مجموعه کتابخانه خاصی را مدنظر ندارد (مرادی، ۱۳۷۶، ص ۳۴؛ ماهیار، ۱۳۷۹، ص ۳۹ و ۵۷؛ صدیق بهزادی، ۱۳۶۵، ص ۲۷۱). «نسخه‌شناسی» سیاه‌برداری از منابع غیرچاپی است. بدین‌روی هر نسخه‌شناس کتابشناس هم هست، اما لزومی ندارد هر کتابشناس نسخه‌شناس هم باشد. کتاب *الذریعه* ترکیبی از کتابشناسی و نسخه‌شناسی است (برای آگاهی بیشتر از تعریف نسخه‌شناسی و فهرست، رک: صدیق بهزادی، ۱۳۶۵، ص ۲۷۱ و ۲۷۸؛ ستوده، ۱۳۸۱، ص ۱۷۳ و ۲۲۰؛ انوار، ۱۳۷۸، ص ۹۳؛ دیکسون، ۱۹۶۷، ص ۳۰۴).

واژه انگلیسی «Bibliographia» به معنای تشریح، تفسیر، توصیف، و بررسی کتاب است و در اصل، از زبان یونانی آمده (دادلی، ۱۹۵۷، ص ۶۷۴؛ قاسم‌نژاد، ۱۳۷۶، ص ۱۱۳۵)، سپس بدون تغییر به زبان لاتین منتقل شده و به صورت معرب «بیبلیوگرافیه» و یا «علم‌الکتاب» به زبان عربی راه یافته است. این واژه برای نخستین بار در مجله *کاوه* مسلسل ۴۱ به «کتابشناسی» برگردانده شد (افشار، ۱۳۴۲، ص ۴؛ صدیق بهزادی، ۱۳۶۵، ص ۲۶۸) و به‌عنوان کتاب‌های مرجع که در بیشتر کتابخانه‌ها نگهداری می‌شود، اطلاق می‌گردد.

کتاب‌های مرجع به دو دسته اصلی تقسیم می‌شوند:

دسته اول (اصلی): منابع اصلی مراجعه؛ مانند: فرهنگ لغت، دائرةالمعارف و زندگی‌نامه‌ها؛ دسته دوم (رابط): منابعی که نقش واسطه دارند؛ مانند: فهرست‌ها و کتابشناسی‌ها (درباره کتاب مرجع و انواع آن ر.ک: انوار، ۱۳۷۸، ص ۵۸، ۸۹ و ۶۱؛ کنتس، ۱۳۸۶، ص ۷۹-۵).

کتابشناسی نه علم مطلق است و نه فن مطلق، بلکه آمیزه‌ای است از علم و فن. به گفته اسدیل (Esdaial): «هر علمی در عرضه موضوع خود، فن است و هر فنی در روش خود، علم است» (صدیق بهزادی، ۱۳۶۵، ص ۳۷۰؛ چاکرابورتی، ۱۹۷۵، ص ۵). بدین‌روی «کتابشناسی» عبارت است از: محصول فرایند مطالعه، بررسی و تحقیق در شکل مادی و گاهی محتوایی کتاب‌ها که با نظم خاصی به قصد استناد و ارائه اطلاعات تهیه می‌گردد (انوار، ۱۳۷۸، ص ۸۹؛ برومند، ۱۳۶۸، ص ۵). برخی گفته‌اند: «کتابشناسی» عبارت است از: سیاهه یا صورتی از نام و مشخصات مواد کتابی یا غیرکتابی؛ مانند فیلم‌ها، نوارهای صوتی، لوح‌های فشرده و اطلاعات دیجیتالی که به روشی خاص تنظیم شده باشد (مرادی، ۱۳۷۶، ص ۳۴؛ ورنر، ۱۳۶۱، ص ۱۹۵).

هدف و اهمیت کتابشناسی

کتاب عصاره دانش، تجربه و تمدن انسان‌هاست؛ نشانه هویت و فرهنگ یک ملت است، و کتابشناسی پل انتقال آموخته‌ها و تجربه‌های نسل پیشین به نسل پسین است. مهم‌ترین ابزار دستیابی به دانش گذشتگان و سیر تحول علوم، کتاب‌های مرجع، به‌ویژه کتابشناسی است. کتابشناسی‌ها منابعی کمیاب و دور از دسترس را معرفی می‌کنند و موجب پرهیز محقق از کار تکراری می‌شوند و موجب تسریع در ارائه پژوهش باکیفیت‌تر می‌گردند. امروزه فراوانی و تنوع منابع آنچنان است که شاید سال‌ها عمر یک محقق را برای جست‌وجو در پیشینه موضوع تحقیق خود تلف کند و چه‌بسا در هنگام جست‌وجو در دریای معارف و علوم غرق شود و نتواند به ساحل امنی دست یابد تا پژوهش خود را به سرانجام برساند. از این‌رو، کتابشناسی‌ها ابزار مهم تحقیق، و کلید پژوهش‌های علمی محسوب می‌شوند (مسرت، ۱۳۷۳، ص ۷۵؛ برومند، ۱۳۶۸، ص ۶؛ صدیق بهزادی، ۱۳۶۵، ص ۲۷۳).

هدف کتابشناسی‌های «مرکز دائرةالمعارف علوم عقلی اسلامی»، غیر از اهداف عمومی ذکرشده، معرفی میراث بزرگ تمدن اسلامی در حوزه علوم عقلی به جهانیان و به‌ویژه ترویج مذهب تشیع و برجسته نمودن تلاش‌های فکری و دستاوردهای دانشمندان شیعه در زمینه فلسفه، کلام، منطق، عرفان و فلسفه‌های مضاف است. اما هدف خاص‌تر این مرکز تهیه این کتابشناسی‌ها به‌مثابه مقدمه و ابزار نگارش دائرةالمعارف‌های علوم عقلی اسلامی است. همچنین برای سرعت بخشیدن و دسترسی آسان‌تر و جامع‌تر، تمام محصولات مرکز، مانند اصطلاح‌نامه، چکیده‌ها و توصیف‌ها در قالب تارنمای کتابشناسی‌های «مرکز دائرةالمعارف علوم عقلی اسلامی» در یک مجموعه ارائه خواهد شد.

اقسام کتابشناسی‌ها

کتابشناسی می‌تواند چند نوع مصداق گوناگون داشته باشد. در ذیل، به اقسام آن اشاره می‌شود (برای آگاهی بیشتر از مباحث کتابشناسی و اقسام آن، ر.ک: رحیمی، ۱۳۹۰، ص ۳۹۲-۳۳۹؛ استوکس، ۲۰۰۳، ص ۲۸۰-۲۸۷).

۱. شمارشی یا نظام‌یافته (Bibliography systematic or Enumerative)

کتابشناسی شمارشی مختصرترین توصیف را ارائه می‌دهد و می‌کوشد هر اثر و ویرایش‌های آن را مشخص سازد. این کتابشناسی پایه و اساس انواع کتابشناسی‌های دیگر است. شورز (Shores) می‌گوید: «کتابشناسی شمارشی، فهرستی از مواد خطی و چاپی از قبیل کتاب‌ها، نشریات، عکس‌ها، نقشه‌ها، فیلم‌ها، صفحات موسیقی، اشیای موزه‌ای و دیگر رسانه‌های ارتباطی است» (صدیق بهزادی، ۱۳۶۵، ص ۲۷۹؛ چاکرابورتی، ۱۹۷۵، ص ۳۴۳؛ نیز ر.ک: رابینسون، ۱۹۷۹، ص ۱۲-۱۳؛ داج، ۱۹۶۴، ص ۵۸۸؛ استوکس، ۲۰۰۳، ص ۲۸۰-۲۸۱).

۲. براساس هدف

الف) کتابشناسی انتقادی (Critical Or Analitica)

در آن علاوه بر مشخصات ظاهری کتاب، محتوای کتاب نیز به‌طور خلاصه، طرح و نقد می‌شود. این نوع کتابشناسی که «تحلیلی» و «تاریخی» نیز نامیده می‌شود، تنها برای متخصصان سودمند است و اطلاعات حاصل از خصوصیات مادی کتاب‌ها را سازمان می‌بخشد. همچنین از مسائلی همچون مؤلفان گمنام یا با نام‌های مستعار، تألیف جعلی، تحقیق و تتبع در اقتباس‌ها و منابع متون بحث می‌کند (داج، ۱۹۶۴، ص ۵۹۰؛ مسرت، ۱۳۷۳، ص ۸؛ ابرامی، ۱۳۵۶، ص ۱۵۴؛ مهرداد، ۱۳۷۱، ص ۱۹). برخی کتابشناسی تحلیلی و تاریخی را مستقل از «انتقادی» دانسته و برای هر یک تعریفی جداگانه ذکر کرده‌اند (ستوده، ۱۳۸۱، ص ۲۱۴؛ صدیق بهزادی، ۱۳۶۵، ص ۲۸۲).

ب) کتابشناسی توصیفی (Descriptive)

در آن علاوه بر مشخصات اصلی کتاب و توصیف آن، جنبه‌های هنری، مانند نوع کاغذ، جلد، چاپ و تصاویر آن نیز ذکر می‌شود. گاهی هم موضوع و محتوای کتاب به‌طور خلاصه معرفی می‌گردد. تفاوت آن با کتابشناسی شمارشی در این است که در «توصیفی» به محتوا بیشتر توجه می‌شود؛ در «توصیفی» نسخه کامل و نهایی اثر؛ اما در «شمارشی» هر نسخه گزارش می‌شود و حتی ممکن است کتابشناس اطلاعات خود را غیرمستقیم و از روی منابع دیگر نیز به دست آورد (داج، ۱۹۶۴، ص ۵۸۹).

ج) کتابشناسی پدیدآور

سیاهه‌ای از آثار نویسنده و نیز کتاب‌ها و مقاله‌هایی را که درباره وی نوشته شده است، گردآوری می‌کند؛ مانند: کتابشناسی توصیفی فارابی، از آقابانی چاوشی؛ و مؤلفات الغزالی، از بدوی (مهرداد، ۱۳۷۱، ص ۲۰؛ انوار، ۱۳۷۸، ص ۹۲؛ داج، ۱۹۶۴، ص ۵۸۹).

۳. براساس قلمرو جغرافیایی

از این نظر کتابشناسی‌ها را می‌توان به گونه‌های ذیل تقسیم کرد: کتابشناسی منطقه‌ای (Regional)، کتابشناسی ملی (National)، کتابشناسی جهانی (Universal) (برومند، ۱۳۶۸، ص ۱۶؛ مسرت، ۱۳۷۳، ص ۸۴-۶۹).

۴. براساس دامنه موضوع

از این دیدگاه، کتابشناسی به کتابشناسی عمومی (General) (مرادی، ۱۳۷۶، ص ۴۸؛ برومند، ۱۳۶۸، ص ۱۰ و ۱۶) و کتابشناسی موضوعی یا تخصصی (Allocated) تقسیم می‌شود (فانی، ۱۳۵۲، ص ۷۷؛ برومند، ۱۳۶۸، ص ۱۸؛ دادلی، ۱۹۵۷، ص ۶۷۶).

۵. براساس شمول

اول) کتابشناسی جامع (Comprehensive)

سیاهه‌ای از همه آثار منتشر شده است (مرادی، ۱۳۷۶، ص ۵۹؛ سلطانی، ۱۳۸۱، ص ۵۹).

دوم) کتابشناسی گزینشی (selective)

برگزیده‌ای از نوشته‌های یک موضوع را که برای گروه‌های خاصی تهیه می‌شود، فهرست می‌کند. این گزینش ممکن است براساس انتخاب منابع درجه اول یک موضوع و یا براساس محدوده جغرافیایی و یا شرایط سنی و تحصیلی مخاطب باشد (مهرداد، ۱۳۷۱ ص ۲۱؛ رحیمی، ۱۳۹۰، ص ۳۶۷؛ برای اطلاع بیشتر درباره انواع کتابشناسی‌ها و مصادیق آنها، به‌ویژه کتابشناسی‌های الکترونیکی و مفاهیم نوین اطلاع‌رسانی، ر.ک: کنس، ۱۳۸۶، ص ۱۶۹-۱۷۳؛ کتاب مفاهیم نوین اطلاع‌رسانی، ترجمه و گردآوری عباس گیلوری).

شیوه تنظیم کتابشناسی‌ها

چینش کتابشناسی براساس اهداف و انگیزه کتابشناس و نیز وضعیت مخاطب تفاوت می‌کند. در تنظیم کتابشناسی باید شیوه‌ای را انتخاب کرد که مناسب‌ترین قالب برای معرفی محتوا و بهترین نتیجه را برای پژوهشگران داشته باشد.

معمولاً در چینش کتابشناسی‌ها از این شیوه‌ها استفاده می‌شود: روش الفبایی، روش تاریخی یا سنوی و روش موضوعی که این شیوه خود به چهار روش فرعی‌تر تقسیم می‌شود: روش موضوعی رده‌ای، روش موضوعی قراردادی، روش موضوعی الفبایی، و روش الفبایی رده‌ای. در روش الفبایی نام نویسنده یا عنوان کتاب و یا موضوع به ترتیب الفبایی تنظیم می‌شود. در روش تاریخی اساس چینش بر سال انتشار منابع است. در روش موضوعی مدخل‌های هر موضوع به نحو منطقی کنار هم گردآوری می‌شوند؛ مثلاً در شیوه موضوعی رده‌ای، کتابشناس ممکن است براساس نظام رده‌بندی «دهدهی دیویی» کتابشناسی خود را تنظیم کند (صدیق بهزادی، ۱۳۶۵، ص ۲۸۶؛ ابرامی، ۱۳۵۶، ص ۱۶۶؛ مهرداد، ۱۳۷۱، ص ۱۹؛ برای آگاهی بیشتر از نظام رده‌بندی منابع به‌ویژه

رده‌بندی دیویی و کتابخانه کنگره آمریکا، رک: ستوده، ۱۳۸۱، ص ۱۹؛ انوار، ۱۳۷۸، ص ۳۰ و ۳۱؛ ماهیار، ۱۳۷۹، ص ۱۷-۲۰). کتابشناسی‌های «مرکز دائرةالمعارف علوم عقلی اسلامی» براساس روش الفبایی و سرشناسه مؤلفان چپ‌نشین شده است و در دو قالب اجمالی و تفصیلی ارائه می‌شوند.

انواع کتابشناسی‌های مرکز

الف. کتابشناسی‌های اجمالی

کتابشناسی‌هایی هستند که تنها مشخصات نشر، درجه و موضوعات کلی و غالب منابع را در دو یا سه شاخه علمی معرفی کرده‌اند؛ مثلاً، اگر غالب کتاب درباره احکام وجود و ماهیت است در محل موضوعات، تنها به فلسفه الهیات بالمعنی‌الاعم اشاره شده و مباحث جزئی یا نمایه‌ها معرفی نشده‌اند. این دسته از کتابشناسی‌ها ترکیبی از کتابشناسی شمارشی و توصیفی هستند. چون این نوع کتابشناسی از یک سو زمان، هزینه و محققان با درجه تخصص کمتری می‌طلبد و از سوی دیگر، تعداد منابع بیشتری را می‌توان معرفی کرد، بیشتر کتابشناسی‌های موجود به همین سبک عرضه شده‌اند. نمونه کتابشناسی اجمالی این مرکز در ذیل آمده است:

شکل ۱: نمونه کتابشناسی اجمالی مرکز دائرةالمعارف علوم عقلی اسلامی

ابن سینا، حسین بن عبدالله (۳۷۰ - ۴۲۸ق)	۲۰۲ □ النجاة من الغرق فی بحر الضلالات. با مقدمه، تصحیح و تحقیق محمدتقی دانش‌پژوه تهران: انتشارات دانشگاه تهران، صد و هجده و ۱۶+۷۸۳ صفحه، ۱۳۶۴ش، وزیری، عربی. ردیف: ۱ توضیحات: این اثر شامل منطق، طبیعیات، الهیات و ریاضیات است. ابن سینا نگارش بخش ریاضیات این اثر را انجام نداده و شاگردش جوزجانی رسائی را که از وی در هندسه، هیئت و موسیقی داشته در این اثر آورده است. کتابخانه: دائرةالمعارف، ۲۴۱۸
	موضوعات: - فلسفه < الهیات بالمعنی‌الاصح + الهیات بالمعنی‌الاعم - منطق < مباحث

ب. کتابشناسی‌های تفصیلی

این نوع کتابشناسی افزون بر مشخصات نشر و اطلاعات کتابشناختی، موضوعات تفصیلی و عناوین ریز مطالب کتاب‌ها را به صورت شاخه درختی معرفی می‌کند و در مقاله هر اصطلاح و نمایه در بین دو هلال به صفحه محل درج موضوع یا اصطلاح محل بحث در کتاب منبع ارجاع می‌دهد. این کتابشناسی‌ها ترکیبی است از: انواع کتابشناسی موضوعی، گذشته‌نگر، توصیفی، انتقادی و گزینشی؛ زیرا منابع قدیمی و معاصر را با توجه به اهداف مرکز و نوع مخاطب که پژوهشگران، دانشجویان و طلاب علوم عقلی هستند، گزینش نموده است. از سوی دیگر،

تنها مباحث مرتبط با علوم عقلی اسلامی هر منبع انتخاب شده است و همچنین با توجه به درجه علمی کتاب یا نویسنده، مخاطب می‌تواند تنها منابع درجه اول یا دوم را گزینش و استفاده کند.

از نوآوری‌های این قسمت از کتابشناسی‌ها مطالعه اجمالی تمام منبع و استخراج اصطلاحات و ثبت در زیرشاخه درختی علم مربوط به آن است. در استخراج مطالب، به مفاهیم لفظی بدون پردازش آن بسنده نشده است. تنها داده‌هایی معرفی گردیده که به مقدار کافی به آن پرداخته شده است تا محقق با مراجعه به منبع بتواند از آن بهره‌برداری نماید. البته اگر گاهی مطلبی مهم یا کمیاب و یا از شخص یا گرایشی گمنام بحث مختصری داشته منعکس گردیده است.

با وجود این، در کتابشناسی‌های مرکز، جزئیات هم به شکلی منعکس شده است. برای مثال، اگر صاحب‌نظری درباره «قدم عالم» بحث مختصری در کتابش آورده، در ذیل شرح‌حال وی با واژه «آراء فلسفی یا آراء کلامی» به آن اشاره شده است. یا اگر در کتاب‌ها، از اثر شخصی فقط نام برده یا به اختصار آن را ذکر کرده نام آن اثر مستقل معرفی نشده، بلکه در ذیل شرح‌حال وی با کلمه تألیفات به آن اشاره گردیده است. یا اگر در یک بند به زندگینامه، تولد، اساتید و شاگردان و آثار کسی پرداخته در ذیل شرح‌حال با نماییه «حیات» به همه آن موضوعات اشاره شده است.

نمودار درختی علم

این سبک از کار که مباحث کتاب در زیرشاخه‌های هر علم منعکس شده، کار پژوهش را برای محققان سهل و سریع نموده و حتی فراتر از انواع کتابشناسی‌هایی است که مطرح شده و خود تعریف جدیدی از کتابشناسی لازم دارد. شاید بتوان این کار را «کتابشناسی تفصیلی براساس شاخه درختی علوم و مبتنی بر کلیدواژه و نماییه» خواند، یا به‌طور خلاصه: «کتابشناسی جامع و ترکیبی».

مسائل هر اثر نه به‌صورت جمله و گزاره‌های تام، بلکه به‌صورت نماییه تک‌واژه یا مرکب ناقص گزارش شده‌اند تا محقق با یک نگاه به مطلب موردنظر خود دست یابد و طبقه‌بندی هر کدام در زیرشاخه علم خاص خود، از آشفستگی و درهم‌تنیدگی و سردرگمی پژوهشگر می‌کاهد و وی می‌داند برای دست یافتن به - مثلاً - «برهان نظم» باید به شاخه علم فلسفه و زیرشاخه فرعی الهیات بالمعنی الاخص مراجعه کند و جست‌وجو در دیگر نماییه‌ها لازم نیست. یا درباره «معتزله» فقط به نماییه‌های ذیل «علم کلام» و شاخه گرایش‌ها مراجعه می‌کند و اگر موضوع پژوهش وی پیدایش معتزله است تنها به زیرکلید میانی «معرفی» نگاه می‌کند و اگر درباره نظریه «کسب» است به زیرکلید میانی «آراء». این نظم و دسته‌بندی شاید بی‌سابقه باشد و محقق را از سردرگمی و ساعت‌ها جست‌وجو در کتابشناسی‌هایی که فاقد این ویژگی هستند نجات می‌دهد.

ویژگی دیگر کتابشناسی‌های مبتنی بر شاخه درختی، کتابشناسی‌های متعدد موضوعی است که در درون خود

دارد. برای نمونه، در کتابشناسی تفصیلی فلسفه با رجوع به شاخه درختی هر منبع مانند شکل (۲)

شکل ۲: نمونه شاخه درختی در کتابشناسی تفصیلی مرکز

فلسفه > الهیات > بالمعنی الاخص > ... (نمایه‌ها) یا منطق > کلیات > ... (نمایه‌ها) و یا تاریخ فلسفه >
صدرالدین شیرازی، محمدبن ابراهیم > شرح حال > ... (نمایه‌ها)

می‌توان یک کتابشناسی الهیات اخص، کتابشناسی کلیات منطق و کتابشناسی ملاصدرا را یافت و صرفاً درباره همان ردیف علم جست‌وجو کرد. برای مثال، اگر کسی به تحقیق درباره استادان ملاصدرا علاقه‌مند است تنها با جست‌وجو در شاخه درختی اخیر، در تمام منابع معرفی‌شده‌ای که این بحث در آن یافت می‌شود، می‌تواند به هدف خود دست یابد و از جست‌وجو در دیگر شاخه‌ها بپرهیزد.

ابزار دیگری که در این نوع کتابشناسی وجود دارد و به نوبه خود بدیع و ارزنده به‌شمار می‌رود بیان صفحه‌نمایه در اصل منبع است؛ مثلاً، در هریک از نمایه‌های استادان ملاصدرا صفحه موردنظر در منبعی که از وی بحث شده نیز در اختیار محقق است و در کمترین زمان به مطلب موردنظر خود در ده‌ها منبع دست خواهد یافت. برای جست‌وجوی در نمایه موردنظر لازم نیست تمام متن کتابشناسی را مطالعه کند، بلکه در فهرست‌ها، هر نمایه‌ای در زیرکلید خودش به تمام منابع متن ارجاع داده است (در عنوان فهرست‌ها توضیح آن خواهد آمد).

بررسی الگوشناختی کتابشناسی‌های مرکز

یکی از مهم‌ترین قواعد کتابشناسی مشخص کردن قلمرو شناسایی داده‌ها در گستره زمان، زبان، مکان و موضوع پژوهش است. براین‌اساس شناسایی منابع علمی اسلامی و یا مرتبط با آن در زبان‌های فارسی، عربی و انگلیسی در دستور کار مرکز قرار گرفت و در کتابخانه‌های قم، «آستان قدس رضوی» و کتابخانه «مجلس شورای اسلامی» به شناسایی و ثبت مشخصات و استخراج مطالب منابع اقدام شد.

از سوی دیگر، بدون داشتن شیوه‌نامه، کار شناسایی منابع و تحقیق به بی‌نظمی و هرج و مرج می‌انجامد. بدین‌روی، مرکز تحقیقات خود را براساس شیوه‌نامه‌های مصوب، در قالب ثبت مشخصات منابع، درجه‌بندی منابع، ثبت موضوعات و استخراج نمایه‌های هر کتاب به سرانجام رساند. شیوه‌نامه هریک از این فعالیت‌ها از ابتکارات این مرکز است که تحقیق را منظم، استاندارد و علمی نموده است و از سردرگمی و دخالت سلائیق و ذوق افراد در جریان تحقیقات جلوگیری به عمل می‌آورد (برای آگاهی از شیوه کار و مفاهیم کتابشناسی‌های مرکز، ر.ک: پیشگفتارهای این کتابشناسی‌ها؛ مانند ابوترابی، ۱۳۹۴، ص ۹-۳۱).

در الگوشناختی کتابشناسی‌های مرکز در دو مرحله، به معرفی نقشه کلی و روند کار خواهیم پرداخت: الف) مرحله ورود و ثبت اطلاعات؛ ب) مرحله عرضه و تولید اطلاعات.

الف. مرحله ورود و ثبت اطلاعات

آثار مرتبط با حوزه علوم عقلی اسلامی گزینش، شناسایی و مشخصات آن در کاربرگ‌های ویژه‌ای ثبت می‌شود. آثار یا مستقل و به‌صورت کتاب هستند و یا مقاله کتاب و نشریه که برای هریک کاربرگ خاصی در نظر گرفته شده

است. طبق شیوه‌نامه، مشخصات کاربرگ براساس منبع تکمیل می‌شود. مجموعه عناوین کاربرگ‌های ثبت مشخصات شامل موضوعات ذیل است:

- نوع اثر (شامل: کتاب، مجموعه آثار، مجموعه مقالات، مقاله کتاب، مقاله نشریه، رساله مجموعه رسایل و جزء مجموعه آثار)؛

- پدیدآور (شامل: نام، سال تولد، سال وفات، قرن، نقش و نام دیگر)؛

- عنوان (شامل: عنوان کامل، ترجمه عنوان، عنوان مبدأ و عنوان محل درج)؛

- مشخصات چاپ (شامل: تعداد جلد، شماره جلد، محل درج، قطع، صفحات، نوع چاپ، نوبت چاپ، تاریخ چاپ، محل چاپ، تاریخ تألیف و تاریخ چاپ اول)؛

- قطع (مانند: جیبی، پالتویی، رقی، وزیری و رحلی) (برای آگاهی بیشتر از انواع قطع‌ها و اندازه‌های آنها، ر.ک: ادیب سلطانی، ۱۳۸۱، ص ۵۹؛ ماهیار، ۱۳۷۹، ص ۱۳)؛

- مشخصات نشر (شامل: ناشر، محل نشر، تاریخ نشر، فاصله نشر، شابک و نشانی الکترونیکی)؛

- زبان (شامل: زبان متن، زبان مبدأ و زبان اصلی)؛

- درجه (شامل: نوع درجه و وجه تعیین درجه)؛

- موضوعات (شامل: موضوعات اصلی و موضوعات فرعی)؛

- ضمایم (عناوین انتخابی محقق)؛

- توضیحات (عناوین انتخابی محقق)؛

- منبع (شامل: منبع مستقیم مشتمل بر محل نگهداری و شماره راهنما؛ و منبع غیرمستقیم مشتمل بر مؤلف، عنوان، جلد، صفحه، محل نگهداری و شماره راهنما)؛

- نام ثبت‌کنندگان (شامل: محقق، مصحح، مسئول واحد و مسئول بخش).

در کتابشناسی‌های عربی و فارسی، خود منابع به‌طور مستقیم مطالعه و مشخصات آنها شناسایی شده؛ اما در کتابشناسی‌های لاتین، غیر از رجوع به اصل منابع، به‌طور غیرمستقیم برخی آثار نیز معرفی گردیده است؛ مثلاً با مراجعه به «Index Islamicus» آثار معرفی شده در آن و مرتبط با علوم عقلی اسلامی استخراج و ثبت گردیده است. این ویژگی کتابشناسی‌های لاتین، آن را به کتابشناسی‌های شمارشی نزدیک نموده است.

برخی از نکات مزبور از اهمیت بیشتری برخوردار است که توضیح بیشتری درباره آنها ارائه می‌گردد:

۱) نوع اثر

داده‌ها و مواد کتابشناسی‌های مرکز شامل کتاب و نشریات است. کتاب‌ها خود دارای اجزایی است که هریک جداگانه و در عنوانی مستقل معرفی شده‌اند. علت این تفکیک آن است که اولاً، ممکن است بعضی از اجزای یک مجموعه، مرتبط با علوم عقلی نبوده و نیازمند معرفی نباشند. ثانیاً، اجزای هر مجموعه، معمولاً استقلال نسبی دارند

و هر کدام در موضوع خاصی تدوین شده‌اند و جداسازی آنها گاه موجب معرفی یک رساله یا نوشته‌ای نایاب و گاه به علت موضوع خاص آن و متفاوت با اصل کتاب، موجب تفکیک و معرفی آن در کتابشناسی دیگری است.

کتاب‌ها خود چند گونه‌اند که به همراه نمادهای هریک در ذیل معرفی می‌شوند:

کتاب؛ مجموعه رسائل*؛ مجموعه مقالات^۰؛ مجموعه آثار^۱؛ مجموعه مقاله - مدخل# (مراد از «مجموعه مقاله - مدخل» کتاب‌هایی است که با عناوینی مانند دائرةالمعارف، فرهنگنامه، دانشنامه و معجم عرضه شده‌اند).

اجزای هریک از کتاب‌های بالا با عناوین و نمادهای ذیل معرفی شده‌اند:

رساله & که جزئی از «مجموعه رسائل» است.

مقاله کتاب ∇ که جزئی از مجموعه مقالات است.

جزء مجموعه آثار (که بخشی از مجموعه مصنفات و مجموعه آثار است).

مقاله - مدخل ∩ که مقاله‌ای از مجموعه مقاله - مدخل را معرفی می‌کند.

مقاله نشریه ! که معرف مقاله‌ای از یک نشریه است.

۲) پدیدآور

اشاره دارد به کسانی که در تولید کتاب نقش داشته‌اند. نویسنده سرشناسه قرار گرفته و دیگر پدیدآوران بعد از عنوان با تفکیک نقش‌ها ذکر شده‌اند؛ مانند: شکل (۳).

شکل ۳: نمونه کاربرد معرفی پدیدآور

ابن رشد، محمد بن احمد
(۵۲۰-۵۹۵ق)

□ تلخیص کتاب المقولات.

با مقدمه احمد عبدالمجید هریدی، تحقیق چارلز ادوین باترورت، محمود محمد قاسم، احمد عبدالمجید هریدی

در انتخاب و تنظیم نام پدیدآوران ضوابطی رعایت شده است. برخی از این ضوابط عبارتند از: نام‌های مشهورتر که معمولاً به‌عنوان مدخل در فرهنگ‌ها و دائرةالمعارف‌ها به‌کار می‌روند شناسایی و در جایگاه نام پدیدآوران قرار دارند. برای گزینش نام مشهورتر، ضوابط و شاخصه‌هایی وجود دارد؛ اما این ضوابط و شاخصه‌ها در همه مراکز علمی به یک گونه نیستند. معمولاً سال تولد و وفات یا قرن پدیدآوران مشخص گردیده است. هرچا تاریخ تولد یا وفات نویسنده معلوم نشده، اما از معاصر بودن وی اطمینان حاصل گردیده، در مقابل نام وی کلمه «معاصر» آمده و تنها تعداد کمی به زمان زیست آنها اشاره نشده است. به‌سبب این ویژگی، با جست‌وجوی سیر تاریخی نویسندگان و انتخاب منابع به‌صورت سیر تاریخی می‌توان خاستگاه، تحول و شرح مباحث یا تاریخچه بحث را در منابع معرفی شده گزینش نمود.

۳) درجه‌بندی

منابع علوم عقلی اسلامی به ترتیب اهمیت و تحقیقی بودن، به سه دسته درجه‌بندی می‌شوند. مشخص کردن درجه آثار این امکان را به پژوهشگران می‌دهد که دامنه جست‌وجوی خود را محدود سازند و یا فقط به منابع مهم و درجه یک مراجعه کنند. در شیوه‌نامه، رتبه علمی آثار دارای چند معیار است. برای نمونه، ملاک اول آثار درجه یک عبارت است از: آثار صاحبان مکتب؛ و معیار دوم آن آثار شارحان و ناقدان مشهور و تأثیرگذار است. ملاک اول آثار درجه دوم عبارت است از: آثاری که از لحاظ جمع‌آوری آراء بزرگان علوم عقلی یا آدرس‌دهی به منابع فراوان یا دسته‌بندی مباحث و تشریح مطالب دارای برجستگی خاصی باشد. در مقاله نشریه، ملاک درجه دوم بودن چاپ آن در نشریات علمی - پژوهشی است. براساس این گزینه محقق - برای مثال - می‌تواند در کتابشناسی منطق تنها منابع درجه اول را برای عنوان پژوهش خود (مانند مغالطات) جست‌وجو و آثار ذی‌ربط را با ذکر نوع (مغالطه) و صفحه در منبع یادداشت نماید. این ویژگی در کتابشناسی‌هایی دیگر موجود نیست و از نوآوری‌های این مجموعه به‌شمار می‌رود و از این نظر نوعی کتابشناسی گزینشی محسوب می‌شود؛ زیرا پژوهشگران از طریق آن می‌توانند قلمرو تحقیق خود را محدود کنند و زمینه اعتبار تحقیقات خود را به‌لحاظ اعتبار منابع فراهم آورند.

۴) ضمائم

هرگاه در منبع، نوشته دیگری از نویسنده یا نویسندگان دیگر وجود داشته باشد (مانند حاشیه، تعلیقه، رساله، مقاله، ترجمه، و پیوست‌هایی به زبان‌های دیگر) در قسمت ضمیمه معرفی شده است؛ مانند شکل (۴).

شکل ۴: معرفی دیگر نوشته‌های نویسنده در کار برگ معرفی منبع

□ تقویم‌الایمان.

با مقدمه، تصحیح و تحقیق علی اوجبی، محشی علی‌بن جمشید نوری،

تهران: مؤسسه مطالعات دانشگاه تهران - مؤسسه اندیشه و تمدن، ۸۴۹ صفحه، ۱۳۷۶ش، چاپ اول، وزیری، عربی.

ضمیمه: «شرح کشف الحقائق»، نوشته احمدین زین‌العابدین علوی عاملی.

۵) توضیحات

در این قسمت، مطلبی می‌آید که برای تحقیق مفید است و یا اطلاعات خوبی درباره اثر یا نویسنده در خود منبع دارد؛ از جمله نام‌های دیگر اثر، انتساب مؤلف، سال تألیف، اهدای کتاب، نسخه خطی، موضوع اثر، جایگاه و اهمیت اثر و هدف نگارش. این توضیحات گاهی کتابشناسی‌ها را به کتابشناسی شمارشی و انتقادی نزدیک می‌کند؛ مانند نمونه شکل (۵).

شکل ۵: ارائه اطلاعات مفید در خصوص اثر

□ رساله فی اثبات النبوات.

تصحیح، مقدمه و تحقیق میشل ای. مروره.

بیروت: دار النهار، ۸۰+XX صفحه، ۱۹۹۱م، چاپ دوم، وزیری، عربی.

توضیحات: این اثر با عنوان «رساله فی اثبات النبوة»، «رساله فی اثبات النبوات و تأویل رموزهم و امثالهم»، «رساله فی تحقیق النبوة» و «فی ازالة الشكوك فی النبوة و تأویل رموزهم و امثالهم» نیز آمده و موضوع آن درباره حقیقت وحی، ملک، نور و عوالم ثلاثه است.

موضوعات

مهم‌ترین وظیفه واحد ثبت منابع، استخراج موضوعات و مباحث آثار است که هدف آن آسان‌سازی، سرعت و نظم در تحقیق و نیز رهایی محقق از سرگردانی و اتلاف وقت در کار پژوهش است. محقق موظف است تمام مسائل منابع مرتبط با علوم عقلی اسلامی به زبان‌های فارسی، عربی و انگلیسی را به‌صورت نمایه و یا عبارتی گویا و کوتاه با ذکر صفحه، طبق شیوه‌نامه در کاربرگ مخصوص درج کند.

طبق شیوه‌نامه، موضوعات اصلی منابع به سه دسته تقسیم می‌شوند:

۱. موضوعات ردیف اول: معرف اسامی رشته‌های گوناگون علوم عقلی اسلامی هستند؛ مانند فلسفه، کلام، عرفان، منطق، معرفت‌شناسی، فلسفه دین و دیگر فلسفه‌های مضاف؛
 ۲. موضوعات ردیف دوم: به‌وسیله آن هریک از علوم به بخش‌های کلی تقسیم می‌شود و جایگاه طرح موضوعات ردیف سوم در میان هر علم مشخص می‌گردد؛ مانند الهیات بالمعنی الاخص، مسائل کلام، عرفان نظری، معرفت‌شناسی تطبیقی، گرایش‌ها، و اعلام؛
 ۳. موضوعات ردیف سوم: معرفی مسائل و موضوعات مطرح‌شده در هر علم را به‌صورت جزئی به عهده دارد؛ مانند صفات واجب، عصمت امام، وحدت وجود، مقایسه ادراک حسی نزد ابن‌سینا و شیخ اشراق، و استادان فارابی.
- در مباحث تاریخی و یا مرتبط با شرح حال افراد و گرایش‌ها و نیز مطالب مرتبط غیراسلامی، چند ردیف فرعی به ردیف‌های اصلی متناسب با سطح اول و دوم اضافه می‌شود. برای مثال، در جایی که ردیف اول و دوم تاریخ فلسفه و گرایش‌هاست، نام گرایش - مثلاً - «فلسفه مشاء» و کلمه «معرفی» یا «آراء» به آن اضافه می‌شود و بعد نمایه‌های آن ثبت می‌گردد.

عناوین موضوعات اصلی و فرعی (ردیف اول و دوم) در شیوه‌نامه مشخص است و محقق براساس موضوعات ردیف سوم، یکی از آنها را انتخاب و به محل کاربرگ منتقل می‌کند؛ اما موضوعات ردیف سوم، یعنی نمایه‌ها به عهده محقق است که با توجه به محتوای کتاب، اصطلاح رایج هر علم را انتخاب و در محل خودش بنویسد. برای دست‌یافتن به این هدف، ابتدا آثاری که در زمینه علوم عقلی اسلام هستند، شناسایی و سپس با توجه به رشته علمی، در یکی از شاخه‌های فلسفه، کلام، عرفان، منطق، معرفت‌شناسی و فلسفه‌های مضاف دسته‌بندی می‌شوند. آنگاه تنها بخش‌هایی از مجموعه‌های چندجلدی یا اجزای یک جلد که با علوم عقلی اسلامی مرتبط

ب. مرحله تولید و ارائه اطلاعات

برای تهیه کتابشناسی‌ها، اطلاعات آثار ثبت‌شده در کاربرگ‌ها به بانک اطلاعات نرم‌افزار ثبت مشخصات منتقل می‌گردند و پس از هماهنگ‌سازی‌های لازم، در نرم‌افزار دیگری که برای کتابشناسی‌های تفصیلی تهیه شده، نمایه‌ها و اصطلاحات از کاربرگ‌ها به آنجا منتقل و پس از هماهنگ‌سازی‌های لازم برای هر نمایه یا دسته‌ای از نمایه‌ها کلیدواژه مناسب تعریف می‌شود. برای تبدیل اطلاعات کاربرگ‌ها به کتاب‌های کتابشناسی، نرم‌افزار سومی به نام «کتابساز» وجود دارد که اطلاعات موجود در نرم‌افزارهای ورود اطلاعات را به صفحات کتاب تبدیل می‌کند.

نرم‌افزار «کتابساز» دو نوع خروجی دارد: خروجی نخست، مطالب منظم‌شده منابع (مشخصات ظاهری و داده‌های محتوایی) در صفحات کتاب است که «متن کتابشناسی» نام دارد. در این قسمت مدخل‌ها براساس الفبایی و سرشناسه نویسندگان چینش شده‌اند و در زیر نام نویسنده، عنوان اثر درج شده و با توجه به نوع اثر، نمادی که نشان‌دهنده کتاب یا نشریه است با ذکر شماره ردیف در ابتدای آن آمده است. خروجی دوم شامل انواع فهرست‌هاست.

بخش نخست: متن کتابشناسی

این بخش که شامل اطلاعات کتابشناختی و نمایه‌هاست دارای اطلاعات ذیل است:

نام خانوادگی و نام پدیدآور، تاریخ ولادت و وفات پدیدآور، شماره منبع، نماد نوع منبع، عنوان منبع، نام مترجم، مصحح، محقق و...، معادل انگلیسی پدیدآوران منابع (در ترجمه‌ها)، محل نشر، نام ناشر، تاریخ نشر، نوبت چاپ، تعداد صفحات، قطع، زبان، شابک (شماره استاندارد بین‌المللی کتاب)، درجه، محل نگهداری، شماره ثبت، نمایه‌ها، محل درج و شماره جلد (در موارد لازم) و موضوعات کلی. در کتاب‌های تفصیلی علاوه بر اطلاعات کتابشناختی، مباحث هر اثر با انتخاب بهترین نمایه در انتهای شاخه‌های اصلی (نام رشته علمی؛ مثلاً فلسفه) و فرعی (نام زیرشاخه‌های هر علم؛ مثلاً الهیات بالمعنی‌الاعم) علوم مرتبط با آن اصطلاح آمده است. سیر معین کردن کلی‌ترین مفاهیم تا جزئی‌ترین که یکی از ویژگی‌های خاص این کتابشناسی‌هاست، محقق را در تلاش فکری خود منظم و از خلط مباحث با علوم دیگر و نیز خطاهای ذهن و نتایج غلط حفظ می‌نماید و همچنین به او کمک می‌کند تا بداند که در چه منابع و بخش‌هایی مطلب خود را دنبال نماید.

بخش دوم: فهرست‌ها

بخش دوم کتاب به فهرست‌های گوناگونی اختصاص یافته است که زمینه جست‌وجو را در بخش اول کتاب فراهم می‌کند. در اینجا به توضیح کوتاه هریک از آنها بسنده می‌کنیم:

۱. فهرست پدیدآوران: این فهرست دربردارنده نام کسانی است که آثار آنها در کتابشناسی‌ها معرفی شده است. از مزایای این فهرست آن است که نقش‌های گوناگون پدیدآوران، همچون مؤلف، مترجم، محقق، مصحح و تالیف‌نویس، جدای از یکدیگر ذکر شده‌اند. این قسمت مربوط به اطلاعات کتابشناختی آثار است و نه مباحث آن؛ مانند:

دانستن نام غیرمرجح از طریق نام مرجح به هدف خود در کتابشناسی‌های مرکز دست یابد. برای نمونه، به نام مرجح خفزی، شمس‌الدین محمدبن احمد این نام‌ها ارجاع شده است: شمس‌الدین کاشی، شمس‌الدین محمد خفزی، محقق خفزی و محمدبن احمد خفزی؛ یا به نام مرجح ابن جُحام، محمدبن عباس این اسامی ارجاع شده است: ابن‌ماهیبار، محمدبن عباس و ابوعبدالله بزاز.

شکل ۹: نمونه فهرست اشخاص

میرفندرسی، ابوالقاسم‌بن میرزا بیک
آثار
(رساله حرکت)
مباحث ۲۵۲۲
(رساله حقائق الصنایع)
معرفی ۲۰۱۳
(قصیده یائیه)
روش نگارش ۳۵۶۱
شرح‌ها ۱۲۷۴، ۳۵۶۱
مباحث ۱۲۷۴، ۳۵۶۱
آراء
حدوث ۴۱۲۸
حکیم و نبی ۲۰۱۳
عدالت واجب تعالی ۱۴۷
مثل افلاطونی ۲۰۱۳
موضوع علوم ۴۷۶۴
وحدت وجود ۱۱۴۱
شرح‌حال
آراء فلسفی ۱۳۸۶
آرامگاه وی ۴۹۶۴
آشنایی با فرهنگ هند ۲۰۱۳
اساتید ۵۳، ۶۹، ۱۱۱۳، ۱۱۴۱، ۱۲۷۴، ۱۳۸۶، ۱۵۳۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۲۰۱۳، ۲۳۸۵، ۳۰۶۱، ۳۷۶۶، ۳۹۳۳، ۳۹۴۰
تألیفات ۵۱، ۹۶۳، ۱۱۱۳، ۱۱۴۱، ۱۲۷۴، ۱۳۸۶، ۱۵۳۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۲۰۱۳، ۲۳۸۵، ۳۰۶۱، ۳۷۶۶، ۴۷۶۴، ۴۸۶۵، ۳۹۸۸، ۴۱۳۸، ۴۷۶۴
تحصیلات ۱۲۷۴، ۳۹۳۳
حیات ۵۱، ۵۳، ۶۰، ۹۶۳، ۱۱۱۳، ۱۱۴۱، ۱۲۷۴، ۱۳۸۶، ۱۵۳۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۷۲۳، ۱۸۰۳، ۲۰۰۲، ۲۳۸۵، ۲۵۲۲، ۳۰۶۱
۳۷۶۵، ۳۷۶۶، ۳۹۴۰

محصولات کتابشناسی‌های علوم عقلی اسلامی مرکز

کتابشناسی‌های اجمالی در ۲۷ جلد و معرفی ۶۵۰۸۲ اثر، و کتابشناسی‌های تفصیلی در ۳۳ جلد و معرفی ۲۸۶۷۰ اثر به چاپ رسیده است.

کتابشناسی‌های عربی - فارسی اجمالی:

کتابشناسی منطق و تاریخ منطق، ۱ جلد، با معرفی ۲۵۱۸ منبع؛

کتابشناسی فلسفه اسلامی، ۲ جلد، با معرفی ۳۶۹۱ منبع؛

کتابشناسی تاریخ فلسفه، ۲ جلد، با معرفی ۵۷۸۹ منبع؛

کتابشناسی کلام، ۳ جلد، با معرفی ۸۷۷۰ منبع؛

کتابشناسی تاریخ کلام، ۳ جلد، با معرفی ۷۶۳۲ منبع؛

عرفان اسلام، ۲ جلد، با معرفی ۴۴۸۸ منبع؛

کتابشناسی تاریخ عرفان، ۳ جلد، با معرفی ۸۰۵۹ منبع؛

کتابشناسی فلسفه دین، ۱ جلد، با معرفی ۲۰۹۴ منبع؛

کتابشناسی فلسفه سیاسی، ۲ جلد، با معرفی ۴۱۸۵ منبع؛

کتابشناسی فلسفه‌های مضاف (فلسفه اخلاق، حقوق، فقه، تاریخ، تعلیم و تربیت، هنر)، ۱ جلد، با معرفی

۳۱۵۷ منبع؛

کتابشناسی فلسفه‌های مضاف (فلسفه علوم اجتماعی، فلسفه زبان، ریاضی، علم، معرفت‌شناسی، هرمونوتیک)،

۱ جلد، با معرفی ۲۲۷۹ منبع.

کتابشناسی اجمالی لاتین:

کتابشناسی منابع لاتین عرفان اسلامی، ۱ جلد، با معرفی ۲۰۱۸ منبع؛

کتابشناسی منابع لاتین کلام، ۲ جلد، با معرفی ۳۸۲۵ منبع؛

کتابشناسی منابع لاتین منطق و فلسفه اسلامی، ۲ جلد، با معرفی ۴۰۷۸ منبع؛

کتابشناسی منابع لاتین فلسفه‌های مضاف (فلسفه اخلاق، فلسفه دین، فلسفه سیاست، فلسفه فقه و

معرفت‌شناسی)، ۱ جلد، با معرفی ۲۴۹۹ منبع؛

کتابشناسی‌های تفصیلی عربی - فارسی:

کتابشناسی تفصیلی منطق و تاریخ منطق، ۳ جلد، با معرفی ۲۴۰۰ منبع؛ نمایه‌ها: ۱۵۲۹۰، کلیدواژه‌ها: ۳۵۰۵؛

کتابشناسی تفصیلی فلسفه اسلامی، ۲ جلد، با معرفی ۱۱۳۰ منبع؛ نمایه‌ها: ۱۷۹۹۰، کلیدواژه‌ها: ۲۷۸۰؛

کتابشناسی تفصیلی تاریخ فلسفه اسلامی، ۵ جلد، با معرفی ۵۰۵۰ منبع؛ نمایه‌ها: ۲۲۷۳۰، کلیدواژه‌ها: ۴۸۳۵؛

کتابشناسی تفصیلی کلام، ۲ جلد، با معرفی ۹۱۵ منبع؛ نمایه‌ها: ۱۵۴۱۵، کلیدواژه‌ها: ۱۴۴۰؛

کتابشناسی تفصیلی عرفان اسلامی، ۳ جلد، با معرفی ۱۲۶۳ منبع؛ نمایه‌ها: ۳۰۳۱۰، کلیدواژه‌ها: ۳۸۰۰؛

کتابشناسی تفصیلی تاریخ عرفان، ۶ جلد، با معرفی ۶۶۲۹ منبع؛ نمایه‌ها: ۲۲۲۸۰، کلیدواژه‌ها: ۷۳۶۰؛

کتابشناسی تفصیلی تاریخ کلام، ۶ جلد، با معرفی ۵۹۳۵ منبع؛ نمایه‌ها: ۲۰۵۲۰، کلیدواژه‌ها: ۵۳۰۰

در دست تدوین و صفحه‌بندی برای انتشار.

کتابشناسی تفصیلی لاتین:

کتابشناسی تفصیلی منابع لاتین عرفان اسلامی، ۱ جلد، با معرفی ۱۰۱۳ منبع؛ نمایه‌ها: ۴۹۷۰، کلیدواژه‌ها: ۲۰۵۰؛

کتابشناسی تفصیلی منابع لاتین کلام، ۱ جلد، با معرفی ۱۰۲۳ منبع؛ نمایه‌ها: ۶۱۲۵، کلیدواژه‌ها: ۲۰۵۰؛

کتابشناسی تفصیلی منابع لاتین منطق و فلسفه اسلامی، ۲ جلد، با معرفی ۲۲۱۴ منبع؛ نمایه‌ها: ۱۳۲۱۰، کلیدواژه‌ها: ۲۴۷۵؛

کتابشناسی تفصیلی منابع لاتین فلسفه‌های مضاف (فلسفه اخلاق، فلسفه دین، فلسفه سیاست، فلسفه فقه و معرفت‌شناسی)، ۱ جلد، با معرفی ۱۰۹۸ منبع؛ نمایه‌ها: ۸۳۵۰، کلیدواژه‌ها: ۱۲۸۰.

نتیجه‌گیری

کتاب هویت یک ملت و عصاره فرهنگ و تمدن است. کتابشناسی مهم‌ترین عامل شناسایی، حفظ و تداوم این هویت است. براساس شرایط زمانه، کتابشناسی‌ها نیاز به تحول و کارآمدی بیشتر دارند. امروزه کتاب تنها وسیله انتقال داده‌ها نیست و ابزارهای نوینی مانند شبکه‌های اینترنتی و کتاب‌های الکترونیکی موجب تولید انبوه اطلاعات شده‌اند. بدین‌روی کتابشناسی هم باید متحول شود و به روش‌های جدید و ابزارهای نو مجهز گردد. کتابشناسی‌هایی که تنها اطلاعات کتابشناختی تولید می‌کنند و یا چکیده‌نویسی و اطلاعات کلی ارائه می‌دهند همگام با سرعت زمانه پیش نمی‌روند. امروزه کمتر کسی انگیزه مطالعه کتابشناسی‌های متنوع - در مقابل نمایه‌ای - دارد و محقق انتظار دارد با یک نگاه و صرف کمترین هزینه، به عناوین پژوهش خود دست یابد. کتابشناسی‌های «مرکز دائرةالمعارف علوم عقلی اسلامی» توانسته این خواسته را برآورده سازد.

نکته مهم‌تر اینکه کتابشناسی موضوعی و جامعی به‌صورت نرم‌افزاری در ایران وجود ندارد که در چنین شرایطی و ارائه اطلاعات از کارایی بالایی برخوردار باشد. این مرکز در حال تولید «دائرةالمعارف کتابشناسی جامع علوم عقلی اسلامی» با روشی نوین را به‌صورت یک سامانه نرم‌افزاری است.

کتابشناسی کاری وقت‌گیر و هزینه‌بر و دارای موانعی است؛ ازجمله: نبود کتابخانه‌ای جامع یا تخصصی و در دسترس نبودن بسیاری از متون و مدارک؛ عدم حمایت سازمان‌های دولتی و یا عدم سرمایه‌گذاری شرکت‌های خصوصی؛ نبود مرکزی برای ساماندهی، نظارت، حمایت و پایش مراکز کتابشناسی و موانع دیگر موجب شده است در کتابشناسی‌ها کمبودها و نقض‌هایی وجود داشته باشد. کتابشناسی نشانه‌پویایی یک ملت و نیاز ضروری محققان، نویسندگان، کتابخانه‌ها و پل انتقال دانش و دانشمندان گذشته به آینده است. بدین‌روی، شایسته است مجموعه یا نهادی متولی آن گردد.

منابع

- ابرامی، هوشنگ، ۱۳۵۶، *شناختی از دانش‌شناسی*، تهران، انجمن کتابداران ایران.
- ابوترابی، احمد، ۱۳۹۴، «پیشگفتار» در: *کتابشناسی تفصیلی منطق و تاریخ منطق*، قم، مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی ☞
- ادیب سلطانی، میرشمس‌الدین، ۱۳۸۱، *راهنمای آماده ساختن کتاب*، چ سوم، تهران، علمی و فرهنگی.
- افشار، ایرج، ۱۳۴۲، «فهرست‌نامه کتابشناسی‌های ایران»، *ایرانشناسی*، ش ۱، ص ۱-۲۱۷.
- انوار، پروین (استعلامی)، ۱۳۷۸، *مآخذشناسی و استفاده از کتابخانه*، چ پنجم، تهران، زوار.
- برومند، فیروزه، ۱۳۶۸، *راهنمای تدوین کتابشناسی*، تهران، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی.
- تسیحی، غلامحسین، ۱۳۶۵، *نگرشی جامع بر جهان کتابشناسی‌ها*، تبریز، نیما.
- دانشی، حسین، ۱۳۶۵، «از کتابشناسی تا دکوماتاسیون»، *اطلاعرسانی*، ش ۳ و ۴، ص ۷-۱۰.
- رحیمی، مهدی، ۱۳۹۰، «کتابشناسی؛ گستره، اقسام و کاربردها» و «کتابشناسی در گذر تاریخ»، در: *گنجینه معرفت*، قم، مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی ☞
- ستوده، غلامرضا، ۱۳۸۱، *مرجع‌شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی*، چ نهم، تهران، سمت.
- سلطانی، پوری، ۱۳۸۱، *دانشنامه کتابداری و اطلاعرسانی*، چ دوم، تهران، فرهنگ معاصر.
- صدیق بهزادی، ماندانا، ۱۳۶۵، «کتابشناسی» در: *یادنامه ادیب نیشابوری زیر نظر مهدی محقق*، تهران، مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل شعبه تهران.
- فانی، کامران، ۱۳۵۲، «کتابشناسی موضوعی فارسی»، *نامه انجمن کتابداران ایران*، ش ۲، ص ۷۴-۸۲.
- قاسم‌نژاد، علی، ۱۳۷۶، «کتابشناسی»، در: *دانشنامه ادب فارسی*، زیر نظر حسن انوشه، تهران، سازمان چاپ و انتشارات.
- کنس، ویلیام ای، ۱۳۸۶، *مرجع‌شناسی*، ترجمه آیدین آذری و دیگران، تهران، کتابدار.
- ماهیار، عباس، ۱۳۷۹، *مرجع‌شناسی ادبی و روش تحقیق*، چ سوم، تهران، قطره.
- مختاری، رضا، ۱۳۷۶، *طرح تدوین کتابشناسی بزرگ شیعه*، بی‌جا، مرکز الغدیر للدراسات الاسلامیه.
- مرادی، نورالله، ۱۳۷۶، *مرجع‌شناسی، شناخت خدمات و کتاب‌های مرجع*، چ سوم، تهران، فرهنگ معاصر.
- مسرت، حسین، ۱۳۷۳، «کتابشناسی نخستین گام اطلاعرسانی»، *آینه پژوهش*، ش ۲۹ و ۳۰، ص ۴-۱۴.
- مهراد، جعفر، ۱۳۷۱، *مقدمه‌ای بر خدمات مرجع عموم*، چ دوم، شیراز، دانشگاه شیراز.
- وزنر، کلاب، ۱۳۶۱، «کتابشناسی»، ترجمه احمد آرام، در: *یادنامه علامه امینی*، به اهتمام جعفر شهیدی، تهران، انجام کتاب.
- الهوش، محمود، ۱۳۸۳، «درآمدی بر علم کتابشناسی»، ترجمه محمود علیقینان، *آینه میراث*، ش ۲۵، ص ۵۰-۷۲.

Chakraborti, Mukunda Lal, 1975, "Bibliography", in *Theory and practice*, 2nd. Ed, Calcutta, World press.

Dixon, M. Vibart (editor), 1967, "Bibliography", *Chambers's Encyclopaedia*, V. 2, London, Pergamon press.

Dodge, John V. (editor), 1964, "Bibliography", *Encyclopedia Britannica*, V. 3, London, William Benton Publisher.

Dudley, Lavinia P. (editor), 1957, "Bibliography", *The Encyclopedia Americana: the international reference work*, V. 3, New York, Americana Corporation.

Robinson, A.M. Lewin, 1979, *Systematic Bibliography*, 4ed. London, Clive Bingley.

Stokes, Roy B., 2003, "Bibliography", *The nyclopedia of Library and Information Science*, V. 1, 2ed, New York, Marcel Dekker.